

INSTYTUT KULTURY REGIONALNEJ
I BADAŃ LITERACKICH
IMIENIA FRANCISZKA KARPIŃSKIEGO
DOKTORATSKOLLEG GALIZIEN WIEN

Roman Mnich

IWAN FRANKO

WOBEC KWESTII ŻYDOWSKIEJ

INSTYTUT KULTURY REGIONALNEJ
I BADAŃ LITERACKICH
IMIENIA FRANCISZKA KARPIŃSKIEGO
DOKTORATSKOLLEG GALIZIEN WIEN

Roman Mnich

ІВАН ФРАНКО І ЄВРЕЙСТВО

Siedlce 2018

Roman Mnich, dr hab., prof. UPH w Siedlcach (Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach)

Recenzenci:

Alois Woldan, Prof. Dr (Uniwersytet Wiedeński, Austria)

Danuta Szymonik, dr hab., prof. UPH w Siedlcach

(Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach)

Redakcja techniczna: Roman Bobryk

Projekt okładki: Grzegorz Kozak

Na okładce zostały wykorzystane zdjęcia: 1) posąg Mojżesza Michała Anioła (Rzym, Bazylika św. Piotra w Okowach), zdjęcie z 2015 roku; 2) macewy z Żydowskiego cmentarza w Drohobyczu, zdjęcia Romana Mnicha z 2005 roku.

Zdjęcia w tekście książki wykonane zostały w Österreichische Nationalbibliothek (Wiedeń), projekt M1025-Go3 (Lise-Meitner-Programm, Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien).

ISBN 978-83-64884-14-6

This book was co-financed by the Doktoratskolleg Galizien Vienna / FWF
(W1204)

© Roman Mnich

© Doktoratskolleg Galizien Wien

© Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego

© Grzegorz Kozak (projekt okładki)

**Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich
im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie**

ul. Targowa 7/6, 08-110 Siedlce

e-mail: ikribl@wp.pl

Зміст

Передмова	11
Прийняті у тексті скорочення	19
Вступ до проблеми	20
Частина перша: Єврейські дискурси Івана Франка	52
Частина друга: Семітизм та антисемітизм у Галичині кінця XIX – початку XX століття	110
Частина третя: Іван Франко між ідеологією Теодора Герцля і Мартіна Бубера	137
Замість висновків	175
Протагоніст і персонажі книжки	183
Література	190
 Додатки: Контексти єврейських дискурсів Івана Франка	209
Додаток 1	
Iwan Franko: <i>Semityzm i antysemityzm w Galicji</i>	212
Iwan Franko: <i>Papież o morderstwach rytualnych</i>	227
Iwan Franko: <i>Żydzi o kwestii żydowskiej</i>	229
Iwan Franko: <i>Państwo żydowskie</i>	261
Iwan Franko: <i>Jezuityzm w kwestii żydowskiej</i>	264
 Додаток 2	
Alfred Nossig: <i>Próba rozwiązania kwestii żydowskiej</i>	269
Is: <i>Poroniona monarchia</i>	338
Theodor Hasse: <i>Antysemityzm</i>	351
Marian Morawski: <i>Asemityzm</i>	380
Saul Raphael Landau: <i>Syjonizm po kongresie w Bazylei w sierpniu r.1897</i>	404
Jan Baudouin de Courtenay: <i>W sprawie „antysemityzmu postępowego”</i> ...	416
Wasył Szczurat: <i>Wówczas było to jeszcze mrzonką...</i>	468

Додаток 3

Karpel Lippe: <i>Symptome Antisemitischen Geisteskrankheit</i>	471
Mathias Acher (Nathan Birnbaum): <i>Dr. Theodor Herzl:</i> <i>„Der Judenstaat“. Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage.</i> <i>Leipzig und Wien 1896</i>	499
Heinrich Monat: <i>Ruthenische Dichtung in Galizien. Iwan Franko</i>	502
Isidor Sadger: <i>Seelentiefen</i>	512
Streszczenie	520
Zusammenfassung	521
Summary	522
Резюме	523
Notatki	524

**Маркові
Яковичу
Гольбергу**

**як пам'ять про наші зустрічі
та розмови про Івана Франка**

„Die galizische Judenschaft ist ein kulturhistorisch und völkerpsychologisch so wundersames Gebilde, daß es weder von einem Außen- noch von einem Innenstehenden völlig verstanden werden kann, da ja jeder von ihnen eine andere Physiognomie zu sehen bekommt und gleichsam mit anderen Werten rechnet“.

Ivan Franko, *Meine jüdischen Bekannten*

„З культурно-історичної та народно-психологічної точки зору галицьке жидівство – це такий дивний витвір, що його цілком не можна зрозуміти ані ззовні, ані зсередини, бо у кожному випадку ми будемо бачити інше обличчя і zarazом рахуватися з іншими цінностями“.

Іван Франко, *Мої знайомі жиди*

NON INDIGNARI,

NON ADMIRARI,

SED INTELLIGERE

Baruch Spinoza

Вираз *Non indignari, non admirari, sed intelligere* приписують Б.Спінозі. У *Словнику латинських крилатих слів* знаходимо інформацію, що ці слова зустрічаються у *Політичному трактаті* (Розділ 1, § 4) Б.Спінози (Н.Т.Баби́чев, Я.М.Боровский: *Словарь латинских крылатых слов*. Москва 1988, с.517). Насправді в латинському оригіналі *Політичного трактату* згадана фраза звучить трохи по-іншому – *non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere* (Baruch de Spinoza: *Tractatus politicus*, caput 1, § 4).

ПЕРЕДМОВА

Так бачу я його...

Іван Франко, *Наймит*

Ця книжка є результатом моїх багаторічних досліджень, що стосуються проблем єврейського дискурсу Івана Франка (поняття дискурсу у нашому випадку буде вживатись для позначення усіх біографічних, історичних та текстових проявів ставлення І.Франка до єврейства¹). Відразу зазначу, що для текстів українського письменника характерне послідовне вживання слова **жид** (**жидівка**, **жидівський**), нейтрального на той час у Галичині, і не зовсім властивого для сьогоденного наукового дискурсу в Україні. З огляду на це, у своєму тексті я послуговуюсь словами *єврей*, *єврейка*, *єврейський*, залишаючи у цитатах оригінальне вживання слів І.Франком та його сучасниками. Цілком зрозуміло, що з сьогоденної перспективи вивчення єврейського дискурсу І.Франка можливе лише на підставі наявних текстових свідчень – творів самого письменника (художніх, наукових та публіцистичних), спогадів його сучасників, а також різноаспектних та різножанрових текстів третіх осіб, котрі так чи інакше пов'язані з проблематикою галицького єврейства кінця XIX – початку XX століття.

Напевно, треба окремо також зазначити проблему історичної перспективи, необхідної для такого типу досліджень. Річ у тому, що незалежно від ставлення українського письменника до єврейства та його проблем (філосемітського, антисемітського, а у певних контекстах взагалі нейтрального), значна кількість представників єврейства того часу були тими сучасниками Івана Франка, з якими він на щодень зустрічався, сидів за одним столом, пив каву (чи то у Львові, чи у Відні), сперечався і дискутував про проблеми, котрі хвилювали однаково як українців (русинів), так і євреїв, а заодно і поляків. Ці

¹ Див. у цьому плані гласу про дискурс та сучасні теорії дискурсу: *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie. Ansätze – Personen – Grundbegriffe*. Hrsg. von Ansgar Nünning. Stuttgart 2001, S.115-117.

три найбільші спільноти Галичини на той час були бездержавними, але якщо ідеологічна стратегія українців та євреїв у структурі Австрійської та Російської імперій почасти співпадала, то стремління поляків частково різнилися і були зумовлені пам'яттю про колишню могутню Річ Посполиту. Ця пам'ять реально ожила після 1861 (автономія Галичини) і особливо – після 1867 року, коли польська мова стала мовою урядових документів та мовою офіційної освіти у Галичині. Такий, загалом польськомовний дискурс тодішнього галицького суспільного життя у великій мірі впливав на проблеми польсько-українського порозуміння, асиміляцію євреїв (яскравий приклад – Вільгельм Фельдман, про котрого мова попереду), а також на життєвий та творчий шлях самого Івана Франка.

У контексті сказаного сьогоднішня оцінка ставлення І.Франка до євреїв (скажімо, до Мартіна Бубера, з яким він, очевино, зустрічався у Львові в 1903 році, чи до редакторів віденського часопису „Die Zeit“, з якими кореспондував десятиліттями) видається справою надзвичайно складною. У аспекті науковому, напевно, треба розмежовувати принаймні три рівні цієї проблеми:

1) ставлення І.Франка до конкретних євреїв – його особистих знайомих, чи тих, з ким письменник ніколи особисто не зустрічався, але про кого писав, чиї твори читав;

2) ставлення І.Франка до галицького єврейства загалом і до проблеми вирішення єврейського питання у Галичині;

3) нарешті, ставлення письменника до євреїв як народу, розсіяному по цілому світу, до єврейської історії і культури, ролі євреїв у світовій культурі, тощо.

За кожним разом ми можемо інтерпретувати певну історичну ситуацію, виходячи із свого розуміння письмових текстів як документів, до яких маємо доступ, натомість справжнє (екзистенційне) ставлення Івана Франка до конкретної людини може бути досліджене тільки у історико-феноменологічній перспективі часу, місця, настрою, жестів, віри чи розчарувань, політичної ситуації, а після 1897 року – стану здоров'я самого письменника.

Усе сказане вище тісно пов'язане з методологією мого дослідження, у центрі якої – проблема розуміння тексту як історичного документу, що дає свідчення про конкретну людину (у нашому випадку – це Іван Франко). У такому ракурсі наша методологія базу-

ється на герменевтичному та історико-контекстуальному прочитанні чотирьох типів друкованих текстів та деяких недрукованих архівних матеріалів. Друковані тексти це:

- 1) художні твори Івана Франка,
- 2) листи Івана Франка і листи до нього,
- 3) публіцистика Івана Франка,
- 4) спогади сучасників про Івана Франка.

Архівні тексти (не друковані) не творять однієї групи, але їх функція принципово інша, і вони відрізняються від текстів надрукованих саме через те, що з певних причин (за кожним разом – інших) їх не вважали за потрібне і можливе оприлюднити. Щодо текстів вже надрукованих, то я пропоную чотири типи інтерпретації відповідно до згаданих чотирьох типів текстів. Інтерпретація художніх творів (прози, поезії та драматургії) базується на загальноприйнятій zasadі розуміння художньої дійсності як дійсності фікційної (світ художній, а не реальний), у якій голос автора є тільки одним із можливих голосів поряд з голосами персонажів. Щодо публіцистичних текстів, то вони, на мою думку, спрямовані завжди на творення та захист певного світогляду, певної ідеологічної конструкції, котру при інтерпретації треба намагатись відтворити. Саме за таким принципом ми будемо прочитувати публіцистичні тексти Івана Франка про євреїв, передусім *Semityzm i antysemityzm w Galicji* та *Żydzi o kwestji żydowskiej*. На відміну від текстів публіцистичних, листи (кореспонденція) вимагають не стільки опису конструкції, скільки історичної реконструкції, тобто відтворення умов, часу та причин написання автором того чи іншого листа, відтворення постаті адресата та його онтологічного місця в історичному та культурному просторі, а також у житті самого Івана Франка. Такий підхід я використаю при прочитанні листування Івана Франка з Мартіном Бубером та Натаном Бірнбаумом. Нарешті, правдиве розуміння спогадів як дуже специфічного типу тексту вимагає не конструкції і не реконструкції, а деконструкції, зумовленої передусім часовою дистанцією, паралаксом між часом описуваної події та часом самого опису (згадування). Така деконструкція тексту як способу його прочитання когерентна, так би мовити, до леза Оккама: вона спрямована передусім на пошук у тек-

сті спогадів такої інформації, котра є безперечною, історично достовірною і може бути підтвердженою іншими джерелами. Тобто не ускладнювати наше розуміння історичної ситуації через різноманітну інформацію, котру немає можливості перевірити поза межами самого тексту спогадів, а „відтинати“ усю не зовсім вірогідну інформацію та інтерпретувати текст, виходячи з достовірно підтверджених історичних фактів.

Серед дуже багатьох аспектів, від яких залежить розуміння спогадів, до найвагоміших ми можемо зачислити: а) постать автора спогадів (адвокат, скажімо, згадує інакше, ніж лікар чи художник, не кажучи вже про простих людей); б) причини написання спогадів (хто просив написати і чи просив? з якою метою написані спогади?); в) сама подія, про яку пишуться спогади (чи це загальновідома подія, і тоді нашу уяву про неї спогади доповнюють, чи – навпаки – згадується щось, до сих пір нікому не було знане). Усі перелічені тут аспекти мають принципове значення для спогадів про Івана Франка, і щоб переконатись у цьому досить прочитати, наприклад, тексти спогадів про письменника адвоката Северина Даниловича² або художника Івана Труша³. До зазначеного вище принципу деконструкції тексту ми звернемось при прочитанні та інтерпретації спогадів Василя Щурата про зустріч І.Франка з Т.Герцлем у Відні⁴.

Вважаю за необхідне наголосити на згаданих тут методологічних засадах щодо розуміння та інтерпретації різних текстів, оскільки для франкознавства ці засади мають принципове значення. За допомогою цитат з текстів Івана Франка сьогодні можна довести, що завгодно: і те, що І.Франко був переконаним атеїстом, ворогом Ватикану, Церкви і усіх католиків та греко-католиків⁵, і – навпаки – що письменник був глибоко віруючою людиною⁶; можна довести, що І.Франко був прихильником максизму і палким соціалістом, а можна теж показати, що письменник був націоналістом за переконанням і так далі. Особливо складною справа постає у випадку

² Див: *Спогади*, с.248-254.

³ Див.: *Спогади*, с.467-473.

⁴ Див.: Wasyl Szczurat: *Wówczas było to jeszcze mrzonką...*, „Chwila” poranna, czwartek, 5 sierpnia 1937, s.5.

⁵ Див., наприклад, книжку: Іван Франко: *Про Ватикан, унію та католицизм*. Київ 1981.

⁶ Див. численні публікації останніх років.

єврейського дискурсу Івана Франка, коли теж цитатами з його творів можна доводити антисемітизм і філосемітизм письменника. Звичайно, з одного боку, у цих протиріччях проявився характер самого І.Франка (про це я скажу нижче спеціально), але і відсутність виваженого і не вивіреного історично підходу у деяких сьогоднішніх франкознавчих дослідженнях провадить до тлумачення творчості письменника на потребу сьогоднішньої злоби дня – речник національних ідей українського народу, глибоко віруючий у Бога. При цьому такі інтерпретації, звичайно, не мають нічого спільного з розумінням націоналізму самим І.Франком, не кажучи вже про те, що він також (і одночасно) був речником ідеології польського селянства та єврейського пролетаріату, а проблема релігії та віри І.Франка настільки складна, що про неї можна буде говорити принаймні тоді, коли будуть видані та прокоментовані усі його тексти, досліджена історія хвороби, написана психоаналітична біографія письменника, опубліковане листування (причому так, як це роблять у наукових видавництвах: листи адресата і кореспондента у одному виданні). Усе це завдання на покоління, а сьогодні, на жаль, дуже часто у франкознавчих дослідженнях переважають патріотичні гасла та смикання цитат, вирваних із історичного континууму та з різних текстів Івана Франка⁷.

Дослідження виконано у рамках проекту M1025-G03 (Lise-Meitner-Programm, Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien), над яким я працював у Відні з 2007 по 2009 рік. Звичайно, що у цій книжці немає можливості опублікувати весь матеріал, що він був мною зібраний під час праці над проектом і стосувався проблематики єврейського дискурсу Івана Франка. Постать українського письменника та мислителя була настільки важливою у Галичині кінця XIX – початку XX століття, що розуміння та осмислення навіть окремих аспектів цієї проблеми вимагає ще і сьогодні додаткових досліджень та архівних пошуків (на цих аспектах єврейського дискурсу І.Франка я зупинюсь окремо у *Вступі* до книжки). Серцевинним для цієї книжки стало питання семітизму та антисемітизму у Галичині кінця XIX – початку XX століття, що воно безпо-

⁷ Саме тому у моїй книжці дуже багато проблем та питань тільки сигналізуються та зазначаються – їхнє вирішення, аналіз та коментування залишаються справою майбутнього.

середньо пов'язане з так затитулованою публікацією І.Франка 1887 року (*Semityzm i antysemityzm w Galicji*) та циклом його текстів на цю ж тему, опублікованих у 1893 році, у додатку до львівської газети „Kurjer Lwowski” (додаток називався „Tydzień”, а цикл публікацій І.Франка мав заголовок *Żydzi o kwestji żydowskiej*). Усі ці тексти читач знайде в оригінальному вигляді із збереженням мовних та лексичних особливостей автора у *Додатках* до книжки. У *Додатках* теж вперше (наскільки я орієнтуюся) подані найважливіші тексти сучасників Івана Франка, передусім євреїв та поляків, що стосуються проблеми семітизму в епоху європейського модернізму, галицького єврейства та питання щодо вирішення єврейської проблеми того часу (тобто, кажучи узагальнено, вибором між асиміляцією (полонізацією) та сіонізмом – створенням власної держави). З найважливіших публікацій того часу, необхідних для розуміння позиції Івана Франка у єврейському питанні, у книжці не подано через надмірний обсяг дві брошури. Це польська книжечка Вільгельма Фельдмана, присвячена проблемам асиміляції євреїв⁸, та російська брошура Є. Хасіна *Еврей к евреям*, надрукована у Лондоні в 1892 році⁹. Обидві ці публікації І.Франко досить докладно обговорює у своїй статті 1893 року *Żydzi o kwestji żydowskiej*, текст якої подаю у додатку повністю.

Публікований у книжці матеріал був частково використаний мною при написанні деяких статей (посилання на них читач знайде у тексті книжки), але для цього видання усі тексти переписані з огляду на статус та проблематику франкознавчих досліджень сьогоденного дня. У такому плані ця книжка кардинально і принципово відрізняється від моєї німецькомовної книжки *Ivan Franko im Kontext mit Theodor Herzl und Martin Buber. Antisemitismus und Philo-Semitismus in Ostgalizien 1886-1916*, опублікованої у Констанці в 2012 році. Порушити серйозно проблему галицького семітизму та антисемітизму кінця XIX – початку XX століття мене спонукали передусім українські дискусії, що виникли після видання книжки *На перехресних стежках. Іван Франко та єврейське питання у Галичині*

⁸ Wilhelm Feldman: *Asymilatorzy, syoniści i polacy. Z powodu przełomu w stosunkach żydowskich w Galicyi*. Kraków 1893 (правопис оригіналу – Р.М.).

⁹ Е.Хасин: *Еврей к евреям*. Лондон 1892 (орфографія заголовку сучасна – Р.М.). Висловлюю вдячність професору Володимиру Хазану за прислану з Ізраїлю копію цієї книги.

(Упорядкували Алоїз Вольдан і Олаф Терпіц. Київ 2016). Моя участь у цій дискусії та моя позиція була надрукована у часописі „Критика“¹⁰, але як засвідчив контекст подальших розмов та суперечок навколо питання про семітизм та антисемітизм Івана Франка, два аспекти проблеми залишаються надаль актуальними та не проясними до кінця. Сьогоднішня українська спільнота, з одного боку, не завжди розуміє приципову відмінність між галицьким антисемітизмом кінця XIX – початку XX століття та європейським антисемітизмом, спровокованим нацистським режимом у Німеччині 1933-1945 років (останній мав явно виражений расовий характер – йшлося про фізичне винищення євреїв як нації). З другого боку, бракує теж ширшого контексту для дослідження самої проблеми, коли поряд з текстами І.Франка можуть бути розглянуті також тексти інших авторів на цю ж тематику. Йдеться передусім про аналогічні (чи радше – типологічні) тексти поляків та євреїв, тобто таких же представників галицького суспільства того часу, якими були русини (українці), чиї погляди, так би мовити *par excellence*, представлені текстами Івана Франка. Цю роль у моїй книжці відведено *Додаткам*, у яких я подаю найважливіші, пов’язані з публікаціями українського письменника, тексти галицької дискусії щодо семітизму, антисемітизму та вирішення єврейського питання.

З огляду на складність як єврейського дискурсу Івана Франка, так і самої постаті цього українського письменника, я вважав за необхідне на основі наявних текстів написати про позицію українського письменника щодо деяких найважливіших аспектів дискутованої проблеми. Йдеться про ставлення Івана Франка до двох надзвичайно важливих ідей (концептів) в історії європейської філософської та політичної думки. З одного боку, це проблема національної держави, репрезентована поглядами та творчістю Теодора Герцля, з другого боку, це філософія діалогу, представлена ідеями Мартіна Бубера. Життя та творчість Івана Франка пов’язані як з суперечками навколо ідеї єврейської держави Теодора Герцля, так і з дискусіями та думками Мартіна Бубера. Я далекий від того, щоб називати Івана Франка професійним філософом, але саме у плані контактів з цими визначними представниками єврейської політичної та філософської

¹⁰ Див.: Роман Мних: *«Не так ті вороги, як ті патріоти...»*, „Критика“. Рік XXI, число 1-2 (231-232). Січень-лютий 2017. Київ 2017, с.34-39.

думки, проявлялись історіософські погляди українського письменника, його ставлення до кардинальних проблем європейської філософії (таких, наприклад, як філософія Гегеля у її налаштуванні на проблематику так званих бездержавних націй) та його бачення такої актуальної на сьогодні проблеми порозуміння між людьми, конфесіями, державами та народами, яку називають *філософією діалогу*.

Матеріали у цій книжці цитуються в оригінальних мовах і переважно за першоджерелами – галицькими часописами, газетами, книгами кінця XIX – початку XX століття. Це ж стосується і текстів Івана Франка, котрі я намагався цитувати також за першодруками, і лише в окремих випадках за пізнішими виданнями. Посилання на *Зібрання творів* Івана Франка у п'ятдесяти томах (Київ 1976-1986), як і на чотири додаткові томи до цього видання (Київ 2008-2011) не зазначено окремо, а лише через подання тому і сторінки у дужках.

Залишається сказати слова подяки передусім тим колегам, котрі безпосередньо причинились до написання книжки: Алоїзу Вольдану, котрий підтримував мене на усіх етапах проекту, Євгенові Пшеничному, котрий допомагав при бібліографічних пошуках, молодшим колегам – Луїзі Карабан, Беаті Капітан та Олегові Радченку, що допомагали при технічному опрацюванні текстів для *Додатків* книжки. Окрема подяка Клаудії Ердгайм за тепло її дому у Відні та наші численні розмови про євреїв Галичини.

ПРИЙНЯТІ У ТЕКСТІ СКОРОЧЕННЯ:

- 1) *Спогади про Івана Франка*. Упорядник Михайло Гнатюк. Видання друге, доповнене, перероблене. Львів 2011 – *Спогади* (у дужках сторінка)
- 2) *Бібліотека Івана Франка*. Науковий опис у чотирьох томах. Томи: 1 і 2. Київ 2010, 2015 – БІФ (у дужках том та сторінка)
- 3) Мирослав Мороз: *Літопис життя і творчості Івана Франка*. Томи: 1 (1856-1886), 2: *На вершинах* (1887-1899), 3 (1900-1916). Львів 2016-2017 – *Літопис* (у дужках том та сторінка)
- 4) *Еврейская энциклопедия*. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Тома 1-16. (Москва – репринт 1991) – ЕЭ (у дужках том і сторінка, правопис сучасний)
- 5) *Polski Słownik Judaistyczny: dzieje, kultura, religia, ludzie*. Opracowali Zofia Borzemińska i Rafał Żebrowski. Tom 1 i 2. Warszawa 2003 – PSJ (у дужках том і сторінка)
- 6) *Lexikon deutsch-jüdischer Autoren*. Redaktionelle Leitung Renate Heuer, Bände: 1-21. München - Berlin 1992-2013 – LDJA (у дужках том і сторінка)
- 7) *Polski Słownik Biograficzny*. Tomy: 1-51. Kraków 1935-2017 (видання продовжується) – PSB (у дужках том і сторінка)